

Texty české reformace v pozdním středověku z pohledu paleografie a kodikologie

Soubor rukopisných textů zařazených do předložené čítanky spojuje jejich obsahová souvislost s hnutím rané české reformace, přesněji řečeno s jejími literárními projevy. Toto kritérium je jistým způsobem zárukou vzniku, šíření a užívání těchto kodexů v okruhu osob, které byly jeho bezprostřední součástí, popřípadě v kruzích těch, kteří o toto hnutí jevíli zájem a zaujímalí k němu svá stanoviska, a to jak stanoviska pozitivní, tak i negativní.

Toto zdánlivě samozřejmé konstatování má ovšem hluboké paleografické dopady: osoby v různých formách a s různou intenzitou spojené s ranou českou reformací (původní autoři, interpreti jiných autorit či prostí opisovači cizích literárních děl) byly osobami svým vzděláním hluboce zakořeněnými ve „scholastickém“ středověku; jejich písařské projevy tak na první pohled působí převážně konservativně, morfologie jejich písma je dominantně gotická.

Výběr textů obsahově sourodých tak mimo jiné přináší zajímavé srovnání diferencí používaných písem v rámci kodikologicky příbuzných rukopisů – jde zpravidla o sborníky či konvoluty děl tematicky stejně zaměřených. Pozdní středověk je obdobím, které tento typ studia již ve zvýšené míře umožňuje. V moderní české paleografické literatuře je pro 15. století naznačený směr bádání doposud uplatňován spíše na materiálech povahy diplomatické, které mají oproti literárním textům výhodu relativně bezpečné provenienční fixace (PÁTKOVÁ). Paleografické studium textů úřední provenience je navíc možné obohatit o analýzu daného prostředí metodami diplomatickými, aby tak plastičtěji vyniklo prostředí, v němž se příslušný dokument zrodil. U textů povahy literární jsou možnosti výzkumu bližšího prostředí vzniku daného kodexu omezenější.

Styl písma

Ačkoliv můžeme 15. století v obecné rovině považovat za věk přechodový, v němž je stará středověká grafika (gotický styl písma) postupně ovlivňována a obohacována stylem novým – humanistickým, české reformační texty konce středověku jsou zatím vůči

těmto novotám imunní. Všechny v souboru zastoupené písařské ruce píší *písmem* stylově *gotickým*.

Souvisí to bezpochyby s obecným konservativismem českého prostředí na sklonku středověku, kdy husitské hnutí oslabilo kontakt Čech s Římem, potažmo s celou Itálií. Nicméně příčiny tohoto jevu jsou mnohem složitější a nelze je poněkud prvoplánově vysvětlovat pouze náboženskými poměry v českých zemích na sklonku středověku po vystoupení Jana Husa a jeho pokračovatelů. Vždyť i tam, kde bychom přirozeně očekávali dřívější nástup humanistického stylu psaní (např. v městských kancelářích s dominujícím katolickým živlem či v klášterech, které přežily husitství), není tomu tak (PÁTKOVÁ). Tím spíše nelze očekávat výraznější stopy humanistického písma v textech utrakvistické traktátové literatury. V tomto prostředí neshledáváme ani výraznější stopy byť jen pouhého ovlivnění morfologickými prvky humanistického písma, tj. stopy stylu hybridního.

Typologie písma

Pozdní středověk lze z hlediska typologie používaného knižního i diplomatického písma charakterizovat jako periodu dovršení procesu písmové diferenciaci: ta započala v českých zemích nejprve v oblasti písma listinného, a to již v průběhu 13. století průnikem zběžného, kurzívního písma do čistopisů kancelářských produktů, a v průběhu 14. století (zejména po jeho polovině) tento proces zasáhl i sféru písem uplatňovaných v textech literárních. V pozdním středověku se tak konstitovala základní trojice typů písma, kdy vedle písma kresleného, kaligrafického nalézáme ve středověkých textech písma křížená, *bastardní*, zatímco nejběžnější, užitkové, zpravidla spojitě psaní reprezentuje *kurzíva*.

Výskyt kaligrafického gotického knižního písma (*textura, scriptura gothica formata*) je stále více omezen na reprezentativní, zpravidla iluminované a velkoformátové liturgické kodexy a jiné knihy vysloveně bibliofilského zaměření opatřené nákladnými prkénkovými vazbami, a tak toto písmo v našem souboru zastoupeno není a nemusíme mu na tomto místě věnovat zvýšenou pozornost. Stačí snad jen konstatovat, že část knižní produkce spadající do této oblasti je v průběhu druhé poloviny 15. století postupně nahrazována knihou tištěnou. Základní orientaci po kaligrafické knižní produkci v Čechách husitské éry nalezne zájemce ve výstavním katalogu K. STEJSKALA a P. VOITA (viz v Bibliografii).

Opačný pól písařské tvorby reprezentuje *kurzíva*. Ta je uplatňována nejprve v glosách doprovázejících kaligraficky psané texty, posléze ji nalézáme i v textech těch rukopisů, které vznikaly pro vlastní potřebu svého uživatele. Výskyt kurzívy jakožto hlavního písma rukopisu jde ruku v ruce s tzv. užitkovým kodexem, tj. papírovým rukopisem zpravidla malého („kapesního“) formátu opatřeného nenáročnou, prostou, měkkou,

pergamenovou vazbou. Citelný nárůst výskytu těchto rukopisů pozorujeme v našem prostředí po polovině 14. století, pochopitelně v souvislosti se vznikem Karlova vysokého učení v Praze. Ačkoliv geneze kurzívního písma probíhá v počátečních fázích do jisté míry autonomně v listinném a knižním prostředí (PRAŽÁK), není třeba tuto skutečnost v 15. století již nadále promítat do nomenklatury – můžeme hovořit prostě o *gotické kurzívě* (*scriptura gothica cursiva*), a to v různých stupních zběžnosti.

Je namístě upozornit na skutečnost, že středověké písmo, byť jej interpretujeme jako kurzívu, bývá obvykle písmem stále ještě spíše kresleným. Tím se liší od energicky psaných novověkých kurzív, v nichž zanikají tvary jednotlivých liter v zájmu plynulého toku vyšších celků – celých slov, či dokonce i skupin slov. Takovýto stupeň „kurzívnosti“, typický až pro moderní grafiku, bývá u středověkých písařů omezen jen na kratší osobní poznámky, koncepty literárních děl či autografy intelektuálů; ty se nám ovšem z období před rokem 1500 dochovaly jen zřídka. Gros středověkých textů totiž tvoří opisy.

Zatímco jejich obstarávání do počátku 14. století (budeme-li se ptát po opisech textů z obsahového hlediska povahy literární) probíhalo dominantně ve zdech klášterních a kapitulních skriptorií, v průběhu století čtrnáctého, zejména pak během jeho druhé poloviny, musíme již počítat rovněž s přítomností laického živlu a s jistou profesionalizací písařské tvorby; a to primárně v prostředí městských center, u nás pochopitelně nejzřetelněji v Praze. Tito profesionální písaři jsou v pramenech označováni jako *scriptores (notarii) cathedrales* či prostě jako *cathedrales* (HLAVÁČEK). Opisy pořizované těmito písaři pak bezpochyby tvoří část z těch, které prezentuje předložený soubor raně reformačních textů. Vzhledem k tomu, že šlo o písaře profesionální, půjde především o produkci kaligrafickou či alespoň takovou, kde je dbána větší péče o úhlednost a čitelnost textu. Rukopisy zběžné, gotickou kurzívou psané, pak lze (samozřejmě v rovině hypotetické, přímé důkazy ve formě *ex libris* nebo jiných nezpochybnitelných vlastnických stop v drtivé většině příkladů schází) spojovat s prací svých prvních majitelů či uživatelů. Na tomto poli – jak již bylo konstatováno – vládla gotická kurzíva.

V nejobecnější rovině lze konstatovat, že hlavními znaky gotické kurzívy jsou: kurzívní „a“, funkční smyčky u liter s horní dotažnicovou délkou – „b“, „d“, „h“, „k“ a „l“, dále duktus dlouhého „f“ a „f“, kdy obě tato písmena klesají pod základní linku, spirálový duktus koncového kulatého „s“ a funkční diagonální spojnice mezi jednotlivými drůčky písmen „m“ a „n“, které tato písmena umožňují v ideálním případě napsat jediným tahem. Je třeba ovšem mít na paměti, že míra zastoupení těchto morfologických rysů je silně závislá na individuální písařské ruce a může kolísat s měnícím se tempem psaní dotačné ruky i v rámci jednoho a téhož textu. Všechny tyto rysy pak doprovází zvýšené množství zkratk, včetně zkratk nejsilnějších – sigel. Kurzívou písící písaři také přirozeně rezignují na zdobné prvky jinak typické pro gotický styl – na výraznější

stínování, tedy na střídání tučných a vlasových tahů; gotická kurzíva je tedy písmem spíše lehčím, okrouhlejším (okrouhlost zde není způsobena ovlivněním humanistickými písmi!), bez výrazného lámání. Gotická kurzíva pozdního středověku nemá zpravidla tendenci k výraznějšímu sklonu písma vpravo, ačkoliv tento rys dosti závisí na individuální písařské ruce a může se měnit se zrychlením písařského tempa.

Mezistupeň a svým způsobem i spojnicí obou výše zmíněných kaligrafických polů představují písma křížená – *bastardy* (*scriptura gothica bastarda*). Jsou vlastně nejmladším typem středověkého gotického písma: po svém zrodu v polovině 14. století (PRAŽÁK) se poměrně razantně šíří zejména tam, kde je zapotřebí zajistit vedle svižného, dynamického tempa psaní i slušnou čitelnost takto napsaného textu, tedy ideálně v prostředí veřejných úředních knih. Nicméně pro svou oblibu a praktičnost byla tato písma používána i ve sféře kodexů literárních: zprvu jako písmo vyznačovací v rubrikách a nadpisech, lišící se od kontextové kurzívy zvětšenou vahou, větším modulem a snahou po dekompozici kurzívních spojnic mezi jednotlivými literami, posléze rovněž jako hlavní písmo textové (PRAŽÁK). U textů jazykově staročeských pak pozorujeme dokonce jistou preferenci tohoto typu gotického knižního písma ve srovnání s kurzívami.

Základním znakem bastardního písma je fakt, že jde o kombinaci prvků kaligrafického písma knižního (odtud bastarda bere snahu psát jednotlivá písmena nespojitě, tedy sice těsně vedle sebe, avšak bez vzájemného napojování) a výše definované kurzívy (z ní vychází základní tvarový repertoár typický pro bastardu: kurzívní „a“, smyčky u liter s horní dotažnicovou délkou – „b“, „d“, „h“, „k“ a „l“, které mají ovšem spíše ozdobnou funkci, mají nejčastěji trojúhelníkový tvar a neslouží k plynulému spojování sousedních písmen, dále pod základní linku protažené litery dlouhé „f“ a „f“ a grafická novinka, kterou kurzívy postrádaly – tzv. sloní choboty, tj. šlahounovité ozdoby tvořící nasazovací tah řady liter – majuskul i minuskul, zejména v iniciálové pozici). Bastardy se vyskytují v řadě kaligrafických variant, od kreslených až po zběžné, ty mohou plynule v jednom a totéž textu přecházet do kurzívy. Kreslené bastardy pak využívají zdobné prvky gotického stylu: lámání oblých tahů, střídání tučných a vlasových linií a někdy i vertikalizaci písmen, tedy zúžení a zvýšení liter psaných ve středním prostoru pro psaní.

Kodikologické aspekty

O řadě kodikologických aspektů již byla řeč výše v souvislosti s popisem užívaného písma. Na tomto místě připomeneme nejdůležitější teze týkající se knihoven existujících v husitských Čechách. Není pochyb o tom, že ideovým centrem pro šíření reformačních myšlenek v českém (i mimočeském) prostředí byla *pražská univerzita*. Jejím jednotlivým kolejním knihovnám rovněž vděčíme za to, že se zde uchovala celá řada

děl představitelů husitské (i protihusitské) strany v opisech blízkých autografům, ba dokonce i v autografech.

Ovšem nebyly to jen knihovny institucionální, kde nacházela tato díla místo svého původního uložení: nejpozději od druhé poloviny 14. století je třeba počítat s rostoucím významem soukromých, osobních knihoven (HLAVÁČEK). Obě tyto kategorie se ale v průběhu času mohly prolínat, v univerzitním prostředí např. vplynutím profesorských knihoven po smrti svých majitelů do fondu knihovny kolejní. Předpokládáme rovněž, že do kolejních knihoven mohly přicházet i kodexy z knihoven „zavedených“ duchovních institucí (klášterů, kapitul, popřípadě jednotlivých far), které v Čechách na sklonku středověku prožívaly veskrze krizové období. Zpětné dohledání těchto původních uložení (to jest prvních majitelů a uživatelů dotyčných rukopisů) je dnes ve většině případů prakticky nemožné. Musíme se tak spolehnout na práci s více či méně pravděpodobnými hypotézami.

Velký význam při studiu šíření jednotlivých děl mají rovněž aspekty textologické, jejichž výzkum jde ruku v ruce s pořizováním moderních kritických edic dotyčných děl (KRMÍČKOVÁ). Důkladná analýza a komparace jednotlivých textových variant daného díla a z něj odvozené stemma rekonstruuující příbuznost jednotlivých rukopisů a jejich vzájemné vazby pomáhají dotvořit obraz rozšíření dotyčného spisu.